

ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ
PARIA LITHOS

Edited by
Demetrius U. Schilardi
and Dora Katsonopoulou

ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ

ΛΑΤΟΜΕΙΑ, ΜΑΡΜΑΡΟ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΡΟΥ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΩΝ
ΠΑΡΟΙΚΙΑ, ΠΑΡΟΣ 2-5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1997

Εκδοτική επιμέλεια
Δημήτριος Σκιλάροντι και Ντόρα Κατσωνοπούλου

με τη βοήθεια των
Στέλλας Κατσαρού και Carla Brenner

Η ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (ΕΩΣ ΤΟΝ 12^ο ΑΙ.)

Αριστείδης Βαρριάς
Λύκειο Παροικιάς Πάρου

Κατά την ύστερη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, η Πάρος είχε χάσει την οικονομική και πολιτισμική ακτινοβολία που είχε στην αρχαιότητα. Η επικράτηση του Χριστιανισμού που έτεινε προς την ανεικονική παράσταση και η μετατροπή των αρχαίων ιερών σε εκκλησίες μείωσαν τη ζήτηση και την αίγλη του μαρμάρου, που περιορίστηκε σε αρχιτεκτονικές χρήσεις. Στη συνέχεια η πειρατεία, οι σεισμοί, οι πληθυσμιακές ανακατάξεις στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο και οι επιδρομές ξένων λαών, όπως των Βανδάλων και των Γότθων κατά την πρώτη περίοδο και των Αράβων μετά τον 8^ο αι., ταλαιπώρησαν τους κατοίκους των Κυκλάδων και δημιούργησαν αρνητικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του εμπορίου και την οικονομική άνθηση. Η Πάρος ωστόσο δεν ερημώθηκε, παρά τις υπερβολές των διηγήσεων, και φαίνεται ότι τα λατομεία παριανού μαρμάρου, παρόλη τη φθίνουσα πορεία τους μετά το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας, εξακολούθησαν να λειτουργούν. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η φήμη της παρίας λίθου επιβίωσε και ότι παριανό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε τόσο στην Εκατονταπυλιανή και σε άλλες εκκλησίες του νησιού όσο και στην Ιταλία, την Κωνσταντινούπολη και την ηπειρωτική Ελλάδα, ιδιαίτερα την εποχή του Ιουστινιανού. Η εξορυκτική δραστηριότητα συνεχίζεται, έστω και με επάλληλες διακοπές, μέχρι την επικράτηση των Φράγκων στις αρχές του 13^{ου} αι. μ.Χ.

Χωρίς αμφιβολία η αρχαία Πάρος οφείλει σε μεγάλο βαθμό την ακμή και την αίγλη της στο μάρμαρο, πολύτιμο υλικό της παριανής γης. Η μοναδικότητα της μορφής του, που συνίσταται στο χρώμα του, το μικρό μέγεθος των κρυστάλλων του και τη διαφάνειά του, το κατέστησε το πλέον κατάλληλο μέσο έκφρασης στα χέρια μεγάλων γλυπτών για να γεννήσει τα αριστουργήματα της γλυπτικής και αρχιτεκτονικής της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας. Μνημεία από πάριο μάρμαρο κόσμησαν όλες τις μεγάλες πόλεις της Μεσογείου, πράγμα που δικαιολογεί την οικονομική ευρωστία της αρχαίας Πάρου.

Όσον αφορά όμως στην περίοδο μετά το τέλος του αρχαίου κόσμου, ο ερευνητής της ιστορίας καλείται να ξεπεράσει δύο σκοπέλους. Ο πρώτος αφορά στην αίγλη με την οποία δίκαια οι Ευρωπαίοι λόγιοι περιέβαλαν τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό καθιστώντας αυτόν μόνο αντικείμενο θαυμασμού και μελέτης και αδιαφορώντας για

τον μετέπειτα χριστιανικό. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης λ.χ., ο οποίος επισκέφτηκε την Πάρο στα μέσα του 15^{ου} αι., αναφέρει ότι ενδιαφερόταν σε τέτοιο βαθμό για τις αρχαιότητες του νησιού ώστε δεν πρόσεξε την ύπαρξη της Εκατονταπυλιανής.¹ Ο δεύτερος σκόπελος αφορά στους συσχετισμούς του μεγέθους της Πάρου (φυσικού, οικονομικού, και κατά συνέπεια πολιτικού, αλλά και πολιτιστικού) με το μέγεθος του διοικητικού σχήματος στο οποίο εντάσσεται. Η Πάρος των κλασικών χρόνων είναι μεγάλη και αξιόλογη μέσα στην οικογένεια των πόλεων-κρατών του ελλαδικού χώρου, είναι όμως μικρότερη στα πλαίσια του ελληνιστικού κόσμου, και είναι μια ασήμαντη νησίδα, μια από τις πάμπολλες του Αιγαίου, το οποίο Αιγαίο είναι ένας περιορισμένης σημασίας θαλάσσιος και νησιωτικός χώρος ανάμεσα στις επαρχίες της Αχαΐας και Ασίας κατά την μέχρι τον Διοκλητιανό ρωμαϊκή περίοδο. Μετά τη μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού, η Πάρος ήταν

ένα από τα νησιά που αποτελούσαν την Επαρχία (*provincia*) των Νήσων, που μαζί με τις επαρχίες της Μικράς Ασίας συναποτελούσαν τη Διοίκηση (*dioceses*) της Ασίας, μίας από τις δώδεκα διοικήσεις του αχανούς ρωμαϊκού κράτους. Αυτοί οι συσχετισμοί οριοθετούν ως ένα βαθμό τον ιστορικό της ρόλο, κάθε εποχή, αλλά και την ύπαρξη ή την ανυπαρξία ή την επάρκεια πηγών, διά των οποίων η προσέγγιση της ιστορίας της αποκτά ερείσματα ή έστω απέχει από την αυθαιρεσία.

Ρωμαϊκή και Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδος έως τον 7^ο αι.

Η εξόρυξη μαρμάρου στο νησί συνεχίζεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη ρωμαϊκών γλυπτών από παρία λίθο. Πιθανότατα την εποχή αυτή σταμάτησε η εκμετάλλευση μόνο του υπόγειου λατομείου του Μαραθίου,² ίσως εξ αιτίας του γεγονότος ότι το κοιτάσμα ήταν κατωφερές και η εις βάθος κλίση του δυσκόλευε την εξόρυξη. Είναι πιθανόν ότι ενθαρρύνθηκε η εξόρυξη επιφανειακών κοιτασμάτων, όπως αυτών που βρίσκονται στο λόφο έναντι του Μαραθίου, στο λατομείο των Λάγκων ή σε άλλα επιφανειακά λατομεία του νησιού, λείψανα των οποίων γνωρίζουμε σήμερα. Βεβαίως τα αγάλματα από παριανό μάρμαρο (Εικ. 1, 2) της πόλης *Italica*,³ την οποία έκτισε ο Τραϊανός στη νότια Ιβηρική, αλλά και η μνεία του μαρμάρου της Πάρου από τον Ισίδωρο, επίσκοπο της γειτονικής Σεβίλλης τρεις αιώνες αργότερα, ενισχύουν την άποψη ότι τόσο τα λατομεία όσο και τα εργαστήρια της Πάρου ήταν ακόμα σε πλήρη άνθηση. Η επικράτηση του Χριστιανισμού και ο περιορισμός μέχρι εξαφάνισης της εθνικής θρησκείας εισάγει καινούργια εποχή στην ιστορία του μαρμάρου, και κατ' επέκταση της Πάρου που φαίνεται να είναι τόσο συνδεδεμένη με αυτό.

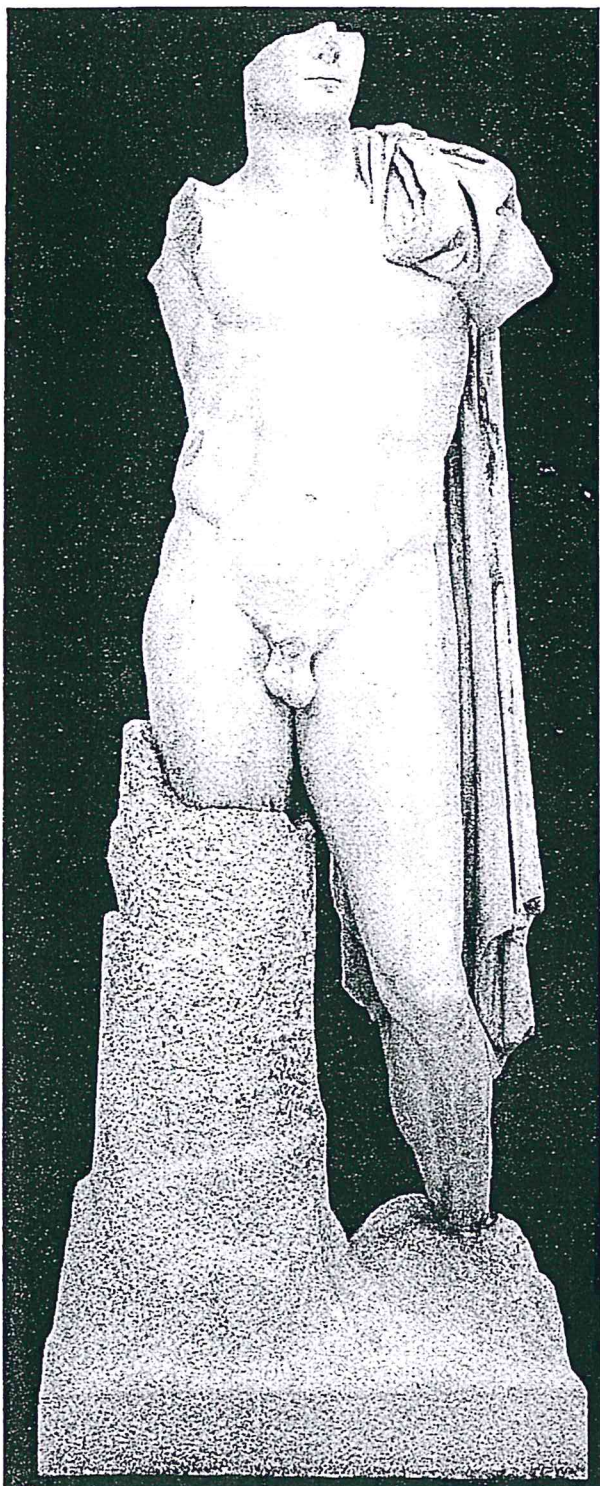
Η ρωμαϊκή περίοδος σημαδεύεται από την σιωπηλή και ταυτόχρονα εκρηκτική μετάβαση στο Χριστιανισμό. Η μετάβαση έγινε μέσα από μια περίοδο διωγμών και αναμέτρησης των δύο κόσμων, κατά την οποία η Ρώμη κατακλύστηκε από τις μυστηριακές θρησκείες της Ανατολής (των Θεών του Ολύμπου, του Μίθρα, της Κυβέλης, της Ίσιδος, της Αστέαρτης) και από ειδωλολατρικά σύμβολα που αντιπαραβλήθηκαν στα χριστιανικά. Παρά ταύτα δεν θα είναι υπερβολή να αναφέρεται κανείς στην σωτηρία των έργων τέχνης της αρχαιότητας σαν σε θαύμα, ή καλύτερα σαν γεγονός υψίστης σημασίας, που επιτρέπει ασφαλείς θεολογικές, φιλοσοφικές και ιστορικές προσεγγίσεις αυτής της περιόδου. Οι λίγες περιπτώσεις κατά τις οποίες οι χριστιανικές κοινότητες επιδόθηκαν σε καταστροφές των αγαλμάτων και ναών υπήρξε τόσο περιορισμένη, που δεν μπορεί να επηρεάσει τη γενική εικόνα.

Η επικράτηση του Χριστιανισμού και η φθίνουσα επιρροή της εθνικής θρησκείας δημιουργεί αρνητικές προϋποθέσεις για τη ζήτηση του μαρμάρου και κατ' επέκταση για την οικονομία της Πάρου που ήταν συνδεδεμένη μ' αυτό. Το γεγονός ότι η νέα θρησκεία τείνει

Εικ. 1. Άγαλμα Αρτέμιδος από το θέατρο της πόλης *Italica* της Ισπανίας. Ρωμαϊκό αντίγραφο. Έργο σε παριανό μάρμαρο. Αρχαιολογικό Μουσείο Σεβίλλης (Φωτογραφία: R. C. Sanchez, *Las Ruinas de Italica*, 11).

στην ανεικονική και δυσδιάστατη τέχνη και αποφεύγει τα ολόγλυφα έργα που παραπέμπουν στα είδωλα της εθνικής θρησκείας αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τη ζήτηση του παριανού μαρμάρου. Δεν είναι τυχαίο ότι η χρήση του μαρμάρου περιορίζεται πλέον στην αρχιτεκτονική, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Αντίθετα, τα νοήματα της νέας θρησκείας υπηρετούν πλέον η ζωγραφική και η αγιογραφία, τέχνες της δυσδιάστατης απεικόνισης, των οποίων πρώτιστος

Εικ. 2. Αγαλμα του αυτοκράτορος Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) από την πόλη Italica της Ισπανίας. Έργο σε παριανό μάρμαρο. Αρχαιολογικό Μουσείο Σεβίλλης (Φωτογραφία: R. C. Sanchez, Las Ruínas de Italica, 7).

ρόλος είναι η έκφραση των χριστιανικών διδαγμάτων και όχι η διακόσμηση, ανεξαρτήτως αν τα προϊόντα τους υπήρξαν ταυτόχρονα και αριστουργήματα τέχνης. Έτσι, παρόλο που ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς⁴ γράφει καλός ο πάριος λίθος, ἀλλ' οὐδέπω Ποσειδῶν, εκφράζοντας τη

βασική στάση που θα χαράξουν στη συνέχεια και οι μεγάλοι Πατέρες απέναντι στην φιλοσοφική και καλλιτεχνική κληρονομιά της αρχαιότητας, η χρήση του μαρμάρου στη γλυπτική περιορίστηκε και ως εκ τούτου περιορίστηκε και η εξόρυξή του.

Η ευρεία επαναχρησιμοποίηση των αρχαίων μαρμάρων ως οικοδομικό υλικό για το κτίσιμο χριστιανικών ναών και άλλων οικοδομημάτων αποτελεί έναν δεύτερο ανασταλτικό παράγοντα για την εξόρυξη νέου υλικού. Πρόκειται για φαινόμενο της εποχής των βυζαντινών αλλά και νεότερων χρόνων, στο οποίο συνέβαλαν όχι μόνον πρακτικοί λόγοι, μια που το αρχαίο υλικό ήταν πρόσφορο και πολύ, αλλά και η ίδια η ιδεολογία του χριστιανικού κηρύγματος. Η εκκλησία δεν στόχευσε στο να αντιπαραβληθεί σαν ιδεολόγημα στα όποια σχήματα της εποχής, αλλά στο να προσλάβει, να μετασχηματίσει και να μεταμορφώσει τον “κόσμο” σε “εκκλησία” και “αμπελώνα του Κυρίου”. Αυτό ευνόησε μάλλον τη διατήρηση πάμπολλων ναών της αρχαιότητας, οι οποίοι μετετράπησαν σε χριστιανικούς ναούς, αλλά και τη χρήση οικοδομικού υλικού για το κτίσιμο των νέων ναών από υλικά που υπήρχαν σε αφθονία στα ερείπια των αρχαίων μνημείων. Αν λ.χ. υπολογίσει κανείς το πλήθος των μαρμάρων που επαναχρησιμοποιήθηκαν στα βυζαντινά⁵ (Εκατονταπυλιανή, Τρεις Εκκλησιές, Άγιος Γεώργιος Βουτάκου) και μεταγενέστερα⁶ μνημεία της Πάρου και Αντιπάρου,⁷ κατανοεί γιατί πολλοί ερευνητές της ιστορίας της Πάρου θεωρούν πιθανή τη διακοπή της εξόρυξης κατά τα βυζαντινά χρόνια.

Ως τρίτος ανασταλτικός παράγοντας για την εξόρυξη μαρμάρου στην Πάρο θα πρέπει επίσης να θεωρηθεί ο περιορισμός αρχικά και η σταδιακή κατάρρευση στη συνέχεια του θεσμού της δουλείας, με την επικράτηση του Χριστιανισμού. Δεν διαθέτουμε σχετικά στοιχεία για τις κοινωνικές ανακατατάξεις που συμβαίνουν στην Πάρο την περίοδο αυτή. Πιθανότατα σχετικές πληροφορίες για άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως η Χίος και η Σαντορίνη, μπορούν να χρησιμεύσουν ως αναλογίες. Σ' αυτά η δουλική εργασία, χωρίς να έχει εξαφανιστεί τελείως, περιθωριοποιείται. Στη Χίο, από 13 μεγάλα τιμάρια τα τέσσερα καλλιεργούνται από δούλους και ελεύθερους ενοικιαστές, ενώ τα εννέα μόνο από ελεύθερους εργολήπτες. Στην Σαντορίνη επίσης αναφέρεται ότι μεγάλος γαιοκτήμονας αγοράζει δέκα αγροκτήματα των χιλίων στρεμμάτων το καθένα, διαθέτει όμως μόνο δύο δούλους.⁸

Ωστόσο, παρόλο που θα περίμενε κανείς ότι, ως αποτέλεσμα των νέων δεδομένων, παρήκμασε η εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου της Πάρου επιφέροντας οικονομικό μαρασμό στο νησί και κατ' επέκταση πληθυσμιακή αραίωση, όχι μόνο δεν μαρτυρείται πουθενά κάτι τέτοιο, αλλά υπάρχουν αρκετά στοιχεία για το αντίθετο. Η πληθυσμιακή πύκνωση και η οικονομική ευρωστία του νησιού κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η δραστηριότητα της εξόρυξης μαρμάρου και η εμπορεία του συνεχίστηκαν αμείωτα. Ικανή ένδειξη για την πληθυσμιακή πυκνότητα της Πάρου την περίοδο αυτή

αποτελεί η ίδρυση του μεγάλου ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής,⁹ με τον Άγιο Νικόλαο και το βαπτιστήριο, αλλά και η ύπαρξη τουλάχιστον δύο ακόμα μεγάλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών, των Τριών Εκκλησιών και του Αγίου Γεωργίου Βουτάκου.

Η εξάπλωση του Χριστιανισμού στον ελλαδικό χώρο και η μεταφορά της πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη σήμαναν το ξεκίνημα μιας νέας εποχής για τον ελληνικό κόσμο. Καθώς το Αιγαίο γίνεται ο κεντρικός σταθμός των θαλασσίων επικοινωνιών, η Πάρος και γενικά τα νησιά αναπτύσσουν τη ναυτιλία και το εμπόριο και εισέρχονται σε μια περίοδο πληθυσμιακής και οικονομικής άνθησης, αφού αποτελούν τα κέντρα από τα οποία εξασφαλίζονται οι πόροι και το ανθρώπινο δυναμικό για την συγκρότηση του στόλου της αυτοκρατορίας.

Επιπλέον οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις που προκάλεσαν οι επιδρομές των Γόθων συνέβαλαν στην ενίσχυση του πληθυσμιακού στοιχείου της Πάρου.¹⁰ Από τις επιδρομές αυτές κατεστράφησαν πολλά ιερά της ηπειρωτικής Ελλάδας (Ελευσίνας, Μεγάρων, Κορίνθου, Νεμέας, Σπάρτης, κ.ά.) και η *Αχαΐα τοσοῦτον ἠρημώθη*, ώστε το 424 ο Θεοδόσιος εκδίδει νόμο ελάττωσης των φόρων της Αχαΐας και Στερεάς κατά το ένα τρίτο για να συγκρατήσει τους πληγέντες πληθυσμούς,¹¹ ενώ ένδεκα χρόνια αργότερα εκδίδει άλλο νόμο, *κανονιστικόν τῶν ἀδεσπότην κτημάτων*.¹² Φαίνεται ότι την εποχή αυτή φυγάδες από την ηπειρωτική Ελλάδα βρίσκουν καταφύγιο στα νησιά του Αιγαίου, που στα κείμενα της εποχής συναντώνται με το όνομα Κυκλάδες. Επιπλέον φυγάδες προς τα νησιά δημιούργησαν αντίστοιχα και οι επιδρομές των Οστρογόθων στη Μικρά Ασία.

Τέλος, τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις φαίνεται ότι ενέτειναν οι γεωλογικές αναστατώσεις και οι ισχυροί σεισμοί που ταλαιπώρησαν για δύο περίπου αιώνες τον ελλαδικό χώρο. Ο πρώτος ισχυρός σεισμός, που προκαλεί καταστροφές στη Θράκη, Ελλησποντο, Ιωνία και τα νησιά, *τάς καλουμένας Κυκλάδας νήσους*,¹³ αναφέρεται το έτος 375, ενώ άλλοι καταστροφικοί σεισμοί έγιναν στην βασιλεύουσα και τον ελλαδικό χώρο τα έτη 397, 408, 417, 422, 423 και 438. Οι σεισμοί του 450 (27 Ιανουαρίου, 25 Σεπτεμβρίου και 26 Οκτωβρίου) πρέπει να ήταν τόσο ισχυροί, ώστε οι μέρες αυτές καθιερώθηκαν ως μέρες δεήσεων για όλη την Ανατολική Εκκλησία. Οι σεισμοί συνεχίστηκαν για έναν περίπου αιώνα. Ο σεισμός μάλιστα του 553 ήταν τόσο ισχυρός, ώστε χαρακτηρίστηκε "παγκόσμιος".¹⁴ Στις περιγραφές ωστόσο των καταστροφών μεγάλων πόλεων, όπως της Αντιόχειας το 458, της Κυζίκου το 460, της Νεοκαισάρειας το 503, της Ρόδου το 515-516, δεν γίνεται καμία αναφορά στην Πάρο.¹⁵ Είναι πιθανό ότι το νησί επλήγη αλλά ότι σχετικές μαρτυρίες δεν σώθηκαν ή πάλι ότι η Πάρος βγήκε ανέπαφη από τους σεισμούς, παρόλο που βρίσκεται στο κέντρο της σεισμογενούς περιοχής των Κυκλάδων. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι στοές των αρχαίων λατομείων του Μαραθίου δεν φέρουν σημάδια κατακρημνίσεων, ούτε τα εκατοντάδες μέτρα ξερολιθιάς πίσω από την οποία εναποτίθεντο οι άχρηστες λατύπες

από την επί τόπου επεξεργασία των όγκων, κατά μήκος των τοιχωμάτων των στοών, φέρουν ένδειξη διατάραξης.

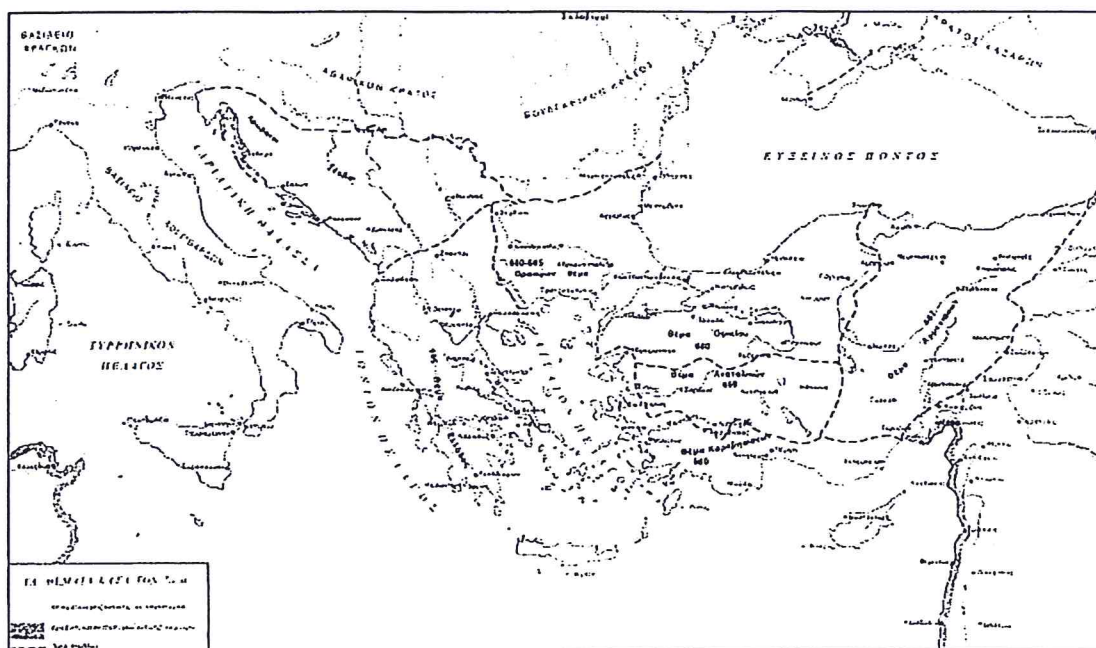
Μία ακόμα μαρτυρία υπέρ της πληθυσμιακής ακμής της Πάρου είναι το γεγονός ότι το νησί διαθέτει δικό του επίσκοπο, ο οποίος αναφέρεται ότι συνυπογράφει τα πρακτικά της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια το 325, ενώ ο επίσκοπος Πάρου Αθανάσιος μετέχει και στις συνόδους Εφέσου (431) και Χαλκηδόνος (451).

Οι 100 επαρχίες (*provinciae*) στις οποίες είχε διαίρεσει την αυτοκρατορία ο Διοκλητιανός, αυξήθηκαν σε 120 επί Μ. Κωνσταντίνου, και υπήχθησαν αρχικά σε 12 και αργότερα τον 4^ο αι. σε 15 διοικήσεις (*dioceses*). Αυτές πάλι εντάχθηκαν σε μεγαλύτερες ενότητες, τις *υπαρχίες* (*praefecturae praetorio*), που στα τέλη του 4^{ου} αι. ήταν τέσσερις.¹⁶ Η Πάρος θα βρεθεί στα σύνορα της Υπαρχίας Ανατολής και Ιλλυρικού και με τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου θα συναποτελέσει την Επαρχία Νήσων, υπαγόμενη στη Διοίκηση Ασίας της Υπαρχίας Ανατολής.¹⁷ Αυτή η διοικητική διαίρεση διατηρήθηκε βασικά στο χώρο της Ανατολής μέχρι τις σλαβικές εισβολές του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αι., οπότε το διοικητικό αυτό σύστημα κατέρρευσε.

Κρίση έφερε στα νησιά του Αιγαίου η εμφάνιση στα μέσα του 5^{ου} αι. στη Μεσόγειο του ναυτικού λαού των Βανδάλων. Κατά τον Προκόπιο,¹⁸ ο αρχηγός τους Γίξερχος *ἤλιζετο τὴν Πελοπόννησον καὶ τῆς Ἑλλάδος τὰ πλεῖστα καὶ τὰς ἐπικειμένας αὐτῆς νήσους*. Πολλοί ιστορικοί αμφισβητούν αν στα νησιά που μνημονεύει ο Προκόπιος περιλαμβάνονται οι Κυκλάδες. Το βέβαιο είναι ότι ο βανδαλικός πόλεμος κόστισε ακριβά στις Κυκλάδες, γιατί κι αν ακόμη οι Βάνδαλοι δεν έφτασαν ποτέ ως εκεί, η στρατολόγηση και ναυτολόγηση τεράστιων πολεμικών δυνάμεων από το Βυζάντιο -- ο Λέων Α΄ το 468 στέλνει εναντίον τους 1.100 πλοία και 100.000 άνδρες -- και η συντριβή τους από τους Βανδάλους αδυνατίζουν τα νησιά που μένουν απροστάτευτα.

Η άνοδος του Ιουστινιανού στο θρόνο το 518 γίνεται σε εποχή δύσκολη για την αυτοκρατορία και ακόμη δυσκολότερη για τα νησιά. Στα βόρεια σύνορα του κράτους νέοι εχθροί (Βούλγαροι, Σλάβοι, και Άντες) συνασπίζονται με τα υπολείμματα των Ούννων του Αττίλα, ενώ οι Άβραοι φθάνουν από τα ανατολικά και τον Καύκασο. Η δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έχει καταλυθεί ήδη από το 477. Στα νότια της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στα νησιά κυριαρχούν οι Βάνδαλοι, ενώ εσωτερικές κοινωνικές διαμάχες ταλαιπωρούν τη βασιλεύουσα και απειλούν την κοινωνική αρμονία. Ωστόσο οι πολιτικές επιλογές του Ιουστινιανού και των διαδόχων του και η αναδιάρθρωση της οργάνωσης του κράτους ευνόησαν την ανάκαμψη και περαιτέρω ανάπτυξη των νησιών και της Πάρου. Σε περίοδο που οι εχθροπραξίες έκλειναν τους χερσαίους δρόμους προς και από την βασιλεύουσα, η ανάγκη να κρατηθούν ανοιχτοί οι θαλάσσιοι δρόμοι ετέθη σε προτεραιότητα και η εκκαθάριση του Αιγαίου, που παρείχε το πολεμικό δυναμικό της αυτοκρατορίας, από τους Βανδάλους και τους πειρατές αποτέλεσε πρώτιστο μέλημα του αυτοκράτορα. Το 533 στόλος και στρατός από 500 πλοία και 40.000 άνδρες με στρατηγό τον

Η ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (ΕΩΣ ΤΟΝ 12^ο ΑΙ.)

Εικ. 3. Τα θέματα του βυζαντινού κράτους μέχρι τα τέλη του 7ου αι. μ.Χ. (Εκδοτική Αθηνών, τ. Η', 171).

Βελισάριο στέλνεται στην Αφρική και αφού συντρίβει τους Βανδάλους, αποκαθιστά τη ναυτική κυριαρχία της αυτοκρατορίας μέχρι τον 7^ο αι. (Εικ. 3). Ο Ιουστινιανός με διάταγμά του¹⁹ τοποθετεί υπό ενιαία στρατιωτική διοίκηση (*praefectura exercitus*), απ' ευθείας εξαρτώμενη από τον αυτοκράτορα, τις παραδουνάβιες επαρχίες, τη Μυσία, Σκυθία, τις επαρχίες της Καρίας, Κύπρου και των νησιών, δηλαδή τις περιοχές απ' όπου αντιλούσε το ναυτικό του δυναμικό, και όρισε τα νησιά να τροφοδοτούν με ναυτικό την αυτοκρατορία αντί φόρου, χορηγώντας συγχρόνως προνόμια στους ναυκλήρους. Η ίδια πολιτική συνεχίζεται και επί Τιβερίου (578-582), οπότε οι Κυκλάδες έλαβον κουφισμόν φόρου.²⁰

Μάρτυρας της ανάπτυξης της Πάρου κατά την περίοδο αυτή και της στενής σχέσης της με τη βασιλεύουσα αποτελούν και πάλι τα έργα στο ναό της Εκατονταπυλιανής. Αναστηλώνεται από αρχιτέκτονα, κατά την παράδοση μαθητή των αρχιτεκτόνων της Αγίας Σοφίας, και μαζί με τον ναό του Αγίου Νικολάου και το βαπτιστήριο που μετατρέπεται σε ανεξάρτητο ναό, αποτελούν ενιαίο συγκρότημα, όπως γνωρίζουμε σήμερα, μετά την αποκατάσταση της ιουστινιανείας φάσης της ιστορίας του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο.²¹ Μάλιστα πλην του αναφερομένου σε ανάγλυφα μετάλλια μέσα στο ναό επισκόπου Υλασίου ή Βλασίου (αρχικό V), πιθανώς επισκόπου Πάρου στα μέσα του 6^{ου} αι., αναφέρεται και επίσκοπος Πάρου ονόματι Θεόδωρος. Ενδεικτικό της ακμής της Πάρου φαίνεται να είναι και η συμμετοχή επισκόπου Πάρου ονόματι Στεφάνου στην εν Τρούλω σύνοδο το 691.

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο παριανό μάρμαρο χρησιμοποιείται εκτός από τους τρεις ναούς της Πάρου, στον Άγιο Πέτρο και το ναό της Αγίας Σαβίνας στη Ρώμη, σε παλαιοχριστιανική βασιλική στη Νέα Αγχιάλο, στο ναό του Αγίου Κηρύκου στη Δήλο και στην Παναγία

των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης αναφορές²² στο παριανό μάρμαρο κάνουν πολλοί συγγραφείς αυτής της περιόδου, όπως ο Ευσέβιος Καισαρείας (265-340), ο διδάσκαλος της γραμματικής και ρητορικής Σέργιος Μάουρος Ονωράτος (390) από τη Ρώμη, ο Αυρήλιος Προυτέντιος, Λατίνος χριστιανός ποιητής του 4^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αι., ο εκκλησιαστικός ποιητής Γάιος Σόλλιος Απολλινάριος (Λούγδουνοι 431-489), επίσκοπος Ωβέρνης, ο λεξικογράφος Ησύχιος Αλεξανδρεύς (5^{ος} αι.), ο Σιδόνιος (431-489), ο Στέφανος Βυζάντιος (6^{ος} αι.) και ο Ισιδώρος (560-636), αρχιεπίσκοπος Σεβίλλης.

Αν και στο αγιολόγιο του Αγίου Δημητρίου αναφέρεται ότι τα νησιά καταστράφηκαν από σφοδρή σλαβική επιδρομή το 675 (*Κυκλάδες νήσους, και τήν Ἀχαΐαν πάσαν, τήν τε Ἑπειρον και τὸ πλείστον τοῦ Ἰλλυρικου και μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι και ἀοικήτους πλείστας πόλεις και ἐπαρχίας ποιῆσαι...*), η πληροφορία είναι μάλλον αμφίβολη, μια που όπως σημειώνει και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου²³ πρέπει "να επισημανθεί η απουσία από τη μία πλευρά οποιουδήποτε αρχαιολογικού ή τοπωνοματικού τεκμηρίου στις Κυκλάδες και από την άλλη το γεγονός ότι ο σλαβικός λαός ήταν πομενικός και αγροτικός, ότι αγνοούσε την τεχνική της ναυσιπλοΐας σε ανοιχτές θάλασσες... και μάλιστα στο τρικυμώδες Αιγαίο πέλαγος".

Η Πάρος από τον 8^ο έως τον 10^ο αι.

Η ακμή της Πάρου και των άλλων Κυκλάδων φαίνεται ότι διαρκεί μέχρι την ανατολή του 8^{ου} αι., οπότε νέες γεωλογικές και πληθυσμιακές αναστατώσεις, οι πόλεμοι εναντίον των Αράβων και οι εσωτερικές διαμάχες της αυτοκρατορίας οδηγούν τα νησιά σε παρακμή, έτσι

ώστε, όταν τον 9^ο αι. οι Άραβες τα κατακτούν και καταστρέφουν τους παρόλιους οικισμούς τους (823), να μη βρουν ουσιαστική αντίσταση.

Η έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης και η εμπλοκή των Κυκλάδων στην οικονομική σιγματοειδή του έτος 727 σαν την απαρχή περιπετειών και σταδιακής παρακμής των νησιών: *Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ ἔτει ἰνδικτῶνι θ', ὥρα θέρους, ἀτμὶς ὡς ἐκ καμίνου πυρὸς ἀνέβρασεν ἀναμέσον Θήρας καὶ Θηρεσίας τῶν νήσων ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάσσης ἐπὶ ἡμέρας τινὰς καὶ, κατὰ βραχὺ παχυνομένης καὶ ἀπολιθουμένης τῆ ἐξάνει τῆς πυρῶδους εκκαύσεως, ὄλος ὁ καπνὸς πυροφανῆς ἐδείκνυτο. Τῇ δὲ παχύτητι τῆς γεώδους οὐσίας, πετροκισσῆρους μεγάλους ὡς λίθους τινὰς ἀναπέμψαι καθ' ὅλης τῆς Ἀσίας καὶ Λέσβου καὶ Ἀβύδου καὶ τῆς πρὸς θάλασσαν Μακεδονίας, ὡς ἅπαν τὸ πρόσωπον τῆς θαλάσσης ταύτης κισσῆρων ἐπιπολαζόντων γέμειν. Μέσον δὲ τοῦ τηλικούτου πυρὸς νήσος ἀπογεωθεῖσα, τῇ Ἱερᾷ λεγομένη νήσῳ συνήφθη, μῆπω τὸ πρὶν οὐσα, ἀλλ' ὡς αἰ προρρηθεῖσαι νῆσοι Θῆρα καὶ Θηρασία ποτὲ ἐξεβράσθησαν, οὕτω καὶ αὕτη νῦν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ θεομάχου Λέοντος, ὅς τὴν κατ' αὐτοῦ θεῖαν ὄργην ὑπὲρ ἑαυτοῦ λογισάμενος ἀναιδέστερον κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων ἤγειρε πόλεμον...*²⁴ Δεν έχουμε πληροφορίες για το είδος των καταστροφών που επέφερε αυτή η φοβερή έκρηξη στα κτίρια, τους ναούς και την οικονομία της Πάρου. Ανεξάρτητα όμως από το μέγεθος της καταστροφής που προξένησε άμεσα, έριξε λάδι στη φωτιά της οικονομικής, μια που το γεγονός θεωρήθηκε από τους νησιώτες σαν δείγμα θείας οργής εξ αιτίας της πολιτικής του οικονομάρχου αυτοκράτορα. Οι Κυκλαδίτες ήταν εικονόφιλοι, σε αντίθεση με τους Ασιάτες, χριστιανούς και μη, που στηρίζαν την οικονομία πολιτική του Λέοντος. Η έκρηξη του ηφαιστείου λοιπόν υπήρξε η αφορμή της στάσης Ελλαδιτών και Κυκλαδιτών και της εκστρατείας τους κατά της ίδιας της βασιλεύουσας με αρχηγούς τον τούρμαρχο της Ελλάδος Αγαλλιανό και τον Στέφανο, πιθανότατα αρχηγό των Κυκλαδιτών. Η επιχείρηση όμως δεν πέτυχε και κόστισε την καταστροφή του στόλου και το θάνατο των στασιαστών.²⁵ Λίγα χρόνια αργότερα, όταν στο θρόνο ανέβηκε ο Κωνσταντίνος ο Ε', οι Κυκλαδίτες είχαν ακόμη δυνάμεις να εκφράσουν την εικονόφιλη στάση τους. Το 741 συντάσσονται με τον στασιαστή αντιμεταρρυθμιστή Αρτάβαδο και καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη σε περίοδο που ο Κωνσταντίνος βρισκόταν με τα στρατεύματά του στη Μικρά Ασία. Ο Αρτάβαδος προχώρησε για να συναντήσει τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, αλλά το 743 νικήθηκε στις Σάρδεις και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου οργάνωσε νέο στρατό περιμένοντας τον Κωνσταντίνο, με εφόδια που πήρε από τις Κυκλάδες.

Εκτός της οικονομικής, η πληθυσμιακή αποψίλωση των νησιών σ' όλο το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. είναι μία ακόμα πιθανή συντεταγμένη της παρακμής τους. Το 746 ένας βουβωνικός λοιμός, που μεταδόθηκε από τους Άραβες στην Ελλάδα και τα νησιά, θέρωσε πληθυσμούς.²⁶ Το 747 ο λοιμός ξεσπά στην Κωνσταντινούπολη. Όταν πέρασε η επιδημία, ο Κωνσταντίνος ο Ε' βρέθηκε στην ανάγκη να καταφύγει στο μέτρο της ομαδικής μετακίνησης πληθυσμών προς τη βασιλεύουσα και τη Θράκη

(ὀλιγοθέντων τῶν οἰκητόρων τῆς Κωνσταντινοπόλεως ἐκ τοῦ θανατικοῦ ἤνεγκε συμπαμίλους ἐκ τῶν νήσων καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν κατωτικῶν μερῶν καὶ ἐποίησεν κατοικήσαν τὴν Πόλιν).²⁷ Επιπλέον, η αφάμαξη του πληθυσμού των νήσων συνεχίστηκε και με την μορφή εργατικής μετανάστευσης, όπως αυτής του 767, όταν για την ανακαίνιση του υδραγωγείου της Κωνσταντινουπόλεως επιστρατεύθηκαν εργάτες από τα νησιά.²⁸

Σ' αυτό το κλίμα της παρακμής, αλλά και στα πλαίσια της πολιτικής απεξάρτησης των νησιών από την επιρροή της εκκλησίας της Ρώμης, θα πρέπει να κατανοηθεί η εκκλησιαστική υπαγωγή της Πάρου και των άλλων Κυκλάδων, της Σάμου, της Χίου και των Δωδεκανήσων υπό τον μητροπολίτη Ρόδου.²⁹ Επίσης, στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} αι. φαίνεται ότι συντελείται η διάλυση του διοικητικού συστήματος των υπαρχιών και ο νέος όρος θέμα κάνει την εμφάνισή του στη διοίκηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το θέμα (Εικ. 4), που έχει γεωγραφική, στρατιωτική και διοικητική σημασία, υποδιαιρείται σε *τούρμες*, οι οποίες διοικούνται από τούρμαρχο, ενώ κάθε *τούρμα* υποδιαιρείται σε *δρουγγούς*, που διοικούνται από *δρουγγάριους*. Επί Ειρήνης και Κωνσταντίνου (780) μαρτυρείται δρουγγάριος Δωδεκανήσων. Στις πηγές αναφέρεται για πρώτη φορά Θέμα Καραβησιάνων το 680, Ελλάδα το 695, Κιβυρραιωτών το 732, Αιγαίου Πελάγους το 843 και Σάμου το 899, μαρτυρώντας έτσι τη συνεχή κατάτμηση των θεμάτων, που υπήρξε και το κύριο χαρακτηριστικό της εξέλιξης του θεσμού. Από τα νησιά, στο Θέμα Ελλάδα υπήχθησαν οι Βόρειες Σποράδες, η Λήμνος, η Ίμβρος και από τα Κυκλαδονήσια, η Κέα, η Κύθνος και η Δήλος. Στο Θέμα Κιβυρραιωτών υπήχθησαν τα περισσότερα από τα Δωδεκάνησα και η Σάμος. Η Πάρος και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ των οποίων η Χίος, η Λέσβος και η Ρόδος, απετέλεσαν το Θέμα Αιγαίου Πελάγους, το οποίο μολοντί μαζί με το Θέμα Σάμου μηχανεύεται για πρώτη φορά τον 9^ο αι., πρέπει να είχε οργανωθεί ήδη από τον 8^ο αι.³⁰

Η αρχή του 9^{ου} αι. χαρακτηρίζεται από την επικράτηση των Αράβων πειρατών στη Μεσόγειο. Η γνωστή κι από παλαιότερα πειρατεία γενικεύεται τον 9^ο και 10^ο αι. και μετατρέπει τα παράλια, τα νησιά και τις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου σε θέατρο σκληρών συγκρούσεων ανάμεσα στους Σαρακηνούς πειρατές και τον χριστιανικό κόσμο. Το 822 ο στρατηγός του Λέοντος Ε', Θωμάς, αυτομόλησε στους Άραβες και, αφού αυτοκηρύχθηκε γιος της εικονόφιλης Ειρήνης και στέφθηκε αυτοκράτορας στη Μ. Ασία από εικονόφιλο πατριάρχη, κίνησε με 80.000 στρατό και τον θεματικό στόλο της Ελλάδος κατά της Πόλης. Όσο χρόνο ο ελλαδικός στόλος πολιορκούσε τη βασιλεύουσα, ο Αβού Χαφέ-Οσμάν ο Γ' έπλεε ανενόχλητος εναντίον των νησιών και τα κατέλαβε χωρίς αντίσταση το 823.

Την επόμενη χρονιά ο Κρατερός με 70 πλοία δεν είχε επιτυχία. Το 830 ο στρατηγός Ωρορύφας καθάρισε τα νησιά από τους Άραβες, αλλά δεν κατάφερε τίποτα στο ορμητήριό τους την Κρήτη. Τον ίδιο χρόνο ο βυζαντινός στόλος παθαίνει μεγάλη καταστροφή από τους Άραβες στη Θάσο. Το 864 οι Άραβες λεηλατούν ξανά τις

Κυκλάδες που μέχρι το 908 είναι φόρου υποτελείς. Αυτήν την περίοδο ζει η αγία Θεοκτίστη (837-872), που αιχμαλωτισμένη από τους Άραβες στη Λέσβο ξέφυγε και έζησε στα χαλάσματα του ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής. Την ιστορία της αγίας Θεοκτίστης³¹ καταγράφει ο Νικητάς ο μάγιστρος, από διήγηση ιερέα που συνάντησε στον ερειπωμένο ναό. Ο Νικητάς, επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, το έτος 911 συνόδευσε σαν πρέσβυς του αυτοκράτορα τον στρατηγό Ιμέριο στην εκστρατεία των Βυζαντινών κατά των Σαρακηνών της Κρήτης. Η εκστρατεία, μετά από κάποιες αρχικές επιτυχίες, κατέληξε σε ήττα από τις δυνάμεις του Λέοντα Τριπολίτη θα δεσπόσουν στο Αιγαίο μέχρι το 924, οπότε θα αρχίσει η σταδιακή εκκαθάριση μέχρι το 961, όταν ο στρατηγός και κατοπινός αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς κυριεύει την Κρήτη και το 965 την Ταρσό, το τελευταίο ορμητήριο των Αράβων στην Ανατολική Μεσόγειο.

Οι σύγχρονες αναφορές στην ιστορία του νησιού θέλουν την Πάρο ακατοίκητη και μάλιστα για πολλούς αιώνες. Στηρίζονται στην μαρτυρία του Νικητά του μάγιστρου και του Συμεώνος του μεταφραστή και στην απουσία μνημείων. Στο συνέδριο³² για την Εκατονταπυλιανή που έγινε πρόσφατα στην Πάρο εξέφρασα την αντίθεσή μου στηριζόμενος στα εξής στοιχεία:

1. Με τις εκφράσεις *έρημος* και *ερήμωση* οι βυζαντινοί χρονικογράφοι συνήθως δεν κυριολεκτούν, και η όποια υπερβολή στις διηγήσεις τους δεν πρέπει να ληφθεί ως ιστορική ανακρίβεια, αλλά ως εξυπηρετούσα την πρόθεση και τον στόχο της διήγησης.
2. Ακόμη και από τον βίο της αγίας Θεοκτίστης, μας δίνεται η πληροφορία ότι τα του βίου της αγίας διηγείται όχι κάποιος αναχωρητής και ερημίτης, αλλά ιερέας που εμφανίζεται μέσα από το δάσος και πλησιάζει τους ευρισκομένους στον χώρο του μισοκατεστραμένου ναού. Όσα ιστορεί, τα λέει με σαφή διάθεση κατήχησης.
3. Η διατήρηση των τοπωνυμίων του νησιού από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα, μάλλον συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το νησί παρέμεινε πάντα κατοικημένο. Οι καταστροφές και ερημώσεις των παραλίων οικισμών του νησιού που υπήρξαν ορμητήρια των Σαρακηνών (Παροικία-Σαρακήνικο, Νάουσα κ.ά.) έσπρωξαν τους κατοίκους στο εσωτερικό του νησιού. Αυτή η τακτική ακολουθήθηκε και στην μετέπειτα περίοδο της πειρατείας και αποτελεί ικανοποιητική εξήγηση για το γεγονός ότι οι περισσότεροι οικισμοί των Κυκλάδων κατά τη φραγκοκρατία και την τουρκοκρατία αναπτύχθηκαν μακριά από τα παράλια.
4. Ο Περικλής Ζεργλένης³³ αναφέρει ότι *εν τῇ νήσῳ Πάτμῳ ὑπάρχει ναός τῆς ἀγίας Λεσβίας, δι' οὗ παρὰ τοῖς νησιώταις εἶναι γνωστή ἡ ὁσία Θεοκτίστη. Ἐν Μυκόνῳ ὑπῆρχε συνοικία ἀγίας Λεσβίας ἐκ ναοῦ τῆς ὁσίας ὡς ἐκ βιβλίου τοῦ κοινοῦ τῶν Μυκονίων γίνεται δῆλον, νῦν ὁμως οὐδὲν ἴχνος ὑπάρχει, οὐδὲ ἀνάμνησις τῆς εἰρημένης συνοικίας ἐσώθη. Ἐν τῇ νήσῳ Ἰκαρία τὸ ὄνομα Λεσβία ἀπαντᾷ ὡς κύριον ὄνομα γυναικός.* Το γεγονός ότι η αγία τιμάται στα γύρω νησιά είναι μία ακόμα ένδειξη παρουσίας κατοίκων στην Πάρο, που γνωρίζουν την αγία, την τιμούν

και διαδίδουν την λατρεία της στις μετακινήσεις τους στα γύρω νησιά.

5. Η ίδια η εικονογράφηση του ιερού συγκροτήματος της Εκατονταπυλιανής υποδηλώνει τα διαλείμματα ειρήνης που επέτρεπαν στους ευσεβείς Παριανούς να φροντίσουν το ναό τους. Η Φ. Δροσογιάννη³⁴ χρονολογεί την τοιχογραφία της βρεφοκρατούσας Ελισάβετ στο ναό του Αγίου Νικολάου στον 7^ο-αρχές 8^{ου} αι. Τις τοιχογραφίες στο νότιο κλίτος του γυναικωνίτη ο Θ. Αλυπράντης³⁵ ανάγει πιθανώς στη βυζαντινή περίοδο και τις τοιχογραφίες του βαπτιστηρίου στα τέλη του 11^{ου}-αρχές 12^{ου} αι.

6. Στο νομισματικό μουσείο Αθηνών μολυβδοβόουλο του 9^{ου}-10^{ου} αι. μαρτυρεί επίσκοπο Πάρου ονόματι Κωνσταντίνον.³⁶

7. Τέλος είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς πώς η υποτιθέμενη εντελώς κατεστραμμένη και ακατοίκητη Πάρος κατάφερε μέσα στη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου (963-969), του Τοιμισκή (969-976) και του Βασιλείου Β' (976-1025), να ξαναβρεί το πρόσωπό της, ώστε το 1083 να αποσπασθεί από την Μητρόπολη Ρόδου³⁷ και να αποτελέσει με τη Νάξο την Μητρόπολη Παροναξίας, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη ακμής, την οποία μαρτυρεί και η οικοδομική δραστηριότητα κατά την περίοδο που ακολουθεί. Νεότερα στοιχεία, που συνεχώς προστίθενται, ενισχύουν την άποψη αυτή.³⁸

Σχετικά με τα λατομεία της Πάρου, ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι συνεχίστηκε αδιάκοπα η εξόρυξη του μαρμάρου και σ' αυτούς τους αιώνες της παρακμής, είναι αδύνατο να μιλήσουμε για εξαγωγικό εμπόριο σε ένα πειρατοκρατούμενο Αιγαίο από μια Πάρο με εγκαταλελειμμένους παραλιακούς οικισμούς. Μνημεία αυτής της περιόδου από παριανό μάρμαρο δεν αναφέρει η σχετική βιβλιογραφία. Αναφορές όμως στο παριανό μάρμαρο κάνουν ο πατριάρχης Φώτιος (820-893), ο Νικητάς Μάγιστρος (9^{ου}-10^{ου} αι.) στη γνωστή διήγηση για τον βίο της αγίας Θεοκτίστης και ο Σουΐδας (10^{ου} αι.) στο λεξικό του.

Η Πάρος κατά τον 11^ο και 12^ο αι.

Η περίοδος από το τέλος του 10^{ου} αι. μέχρι την επικράτηση των Φράγκων στις αρχές του 13^{ου} αι. είναι για το Αιγαίο και την Πάρο περίοδος αγώνων για την ανασυγκρότηση των παραλίων οικισμών και την ναυτική κυριαρχία στο Αιγαίο. Με τη *Νεαρά* του 996 ο Βασίλειος Β' καθιερώνει το φορολογικό μέτρο του *αλληλέγγυου*, με το οποίο υπεχρέωνε τους *δυνατούς*, τα μοναστήρια και τους εκκλησιαστικούς άρχοντες να πληρώνουν οι ίδιοι και τους φόρους που βάραιναν τα μικρά κτήματα. Από το 1027 ωστόσο αρχίζει μια νέα περίοδος έξαρσης της πειρατείας στο Αιγαίο. Τους πειρατές αναχαιτίζουν στρατηγοί της Σάμου και Χίου. Το 1033 όμως στόλος των Σαρακηνών από 1000 πλοία ξεκινά από τη Β. Αφρική και προκαλεί καταστροφές στα νησιά, όπου τους αποκρούει επιτυχώς ο Νικηφόρος Καραντινός. Το 1035 επιχειρούν νέα επίθεση στις Κυκλάδες, κατά την οποία, όπως σημειώνει ο Κεδρηνός, δεν παίρνεται καμιά φροντίδα από τον

Η ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (ΕΩΣ ΤΟΝ 12^ο ΑΙ.)

αυτοκράτορα Ιωάννη. Εν τούτοις άντεπεξήλθον έπιτυχώς οί φυλάττοντες τάς Κυκλάδας και τὰ του Θρακησιού παράλια. Το 1089 ο Τούρκος πειρατής Τσαχάς κυριεύει τη Σμύρνη, τις Κλαζομενές, τη Φώκαια και τα νησιά Χίο, Λέσβο και Ρόδο, τα οποία κατέχει έως το 1092.

Επίσης στις επιχειρήσεις εναντίον της απόβασης του Βοημούνδου στο Δυρράχιο το 1107 συμμετέχει ναυτικό και από τις Κυκλάδες. Ο Βενετός Μικέλης καταλαμβάνει τη Ρόδο και τη Χίο (1124-1125), την οποία και χρησιμοποιεί σαν ορμητήριό του, και λεηλατεί τα νησιά, μεταξύ των οποίων, κατά τον Μηλιαράκη, την Άνδρο και την Πάρο. Στα 1153 ο Άραβας γεωγράφος Έδρισής, με προτροπή του Ρογήρου Β΄, κάνει την περιήγησή του στα νησιά του Αιγαίου. Στη Γεωγραφία του αναφέρει σαν πλούσια και πολυάριθμα νησιά την Αστυπάλαια, Σάμο, Χίο, Άνδρο και Αμοργό. Για τη Νάξο, την οποία χαρακτηρίζει αξιόλογο, γράφει ότι οι Έλληνες κάτοικοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία. Για την Πάρο δεν γίνεται λόγος είτε γιατί δεν την επισκέφθηκε είτε γιατί την θεώρησε ανάξια λόγου.

Η μελέτη των ναΐσκων και των άλλων κτισμάτων αυτής της περιόδου μπορεί να συμβάλλει στις γνώσεις μας για την λειτουργία των λατομείων σ' αυτά τα ταραγμένα χρόνια της ανασυγκρότησης. Το γεγονός όμως ότι 200 χρόνια αργότερα τα λατομεία βρίσκονται σε πλήρη λειτουργία και το εμπόριό τους σε πλήρη άνθηση, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η εξορυκτική δραστηριότητα δεν είχε σταματήσει, για το λόγο αυτό άλλωστε η φήμη του παριανού μαρμάρου διατηρήθηκε ζωντανή και η ζήτησή του ήταν μεγάλη³⁹ και κατά τη Φραγκοκρατία και μετά από αυτήν.

Σημειώσεις

1. H. Jewell - W. Hasluck, *The Church of our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatonapyliane) in Paros* (Λονδίνο 1920) 4.
2. Ν. Αλιπράντης (1996) 45-46.
3. Τέσσερα αγάλματα από παρία λίθο εκτίθενται στη Sala de Venus του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σεβίλλης. Για τις ανασκαφές της πόλης Italica βλ. R. C. Sanchez, *Las Ruinas de Italica* (Σεβίλλη 1994). Για το σύνολο των γλυπτών από παριανό μάρμαρο βλ. P. Leon, *Torso de estatua thoracata* και I. Roda, *Los marmoles de Italica. Su comercio y origen*.
4. *PG*, 8, κεφ. 4, 17d.
5. Βλ. Α. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ευρεθέντα κατά την αναπαλαίωσιν του ναού Καταπολιανής Πάρου και αλλαγού της νήσου, *AE* (1960) 1-5, πίν. Α-ΙΑ' του ιδίου, Ανασκαφή βασιλικής Τριών Εκκλησιών Πάρου, *ΑΔ* 18 (1963) *Χρον.*, 298-301, πίν. 344-346' του ιδίου, Αδημοσίευται επιγραφαί ευρεθείσαι κατά την αναστήλωσιν της Καταπολιανής Πάρου, *AE* (1975) 1-6, εικ. 1-76' Θ. Αλιπράντης (1996). Λεπτομερής βιβλιογραφία βλ. στο Φ. Α. Δροσογιάννη, Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στην Εκατονταπυλιανή της Πάρου, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 55-84. Επίσης στο Α. Παλιούρας, Το αναστηλωτικό έργο του Αναστασίου Ορλάνδου στην Εκατονταπυλιανή. Απόψεις και προβλήματα, όπ. π., 97-114.
6. Εκτός των άλλων Άγιος Κωνσταντίνος στο Κάστρο της Παροιιάς, Πέρα Παναγιά Μαρμάρων, Άγιος Ελευθέριος Σταυρού, ναοί του Έλιτα κ.ά., βλ. Ν. Αλιπράντης (1996).
7. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου* (1978) 26-28 της ίδιας, *Πάρος-Αντιπάρου. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (Αθήνα 1982, εκδ. Μέλισσα).
8. Ν. Σβορώνος, *ΙΕΕ Ζ'*, 300.
9. Βλ. Α. Γουλάκη-Βουτυρά *et. al.*, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική της Πάρου από τον 16^ο έως τον 20^ο αι., στον ίδιο τόμο.
10. Βαρριάς (1998).
11. *Cod. Theod.* 11, 1.1.33: *de annona et tributis*.
12. *Cod. Theod.* 10, 8.1.5.
13. Ζώσιμος, 4.18.
14. Βαρριάς (1998).
15. E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th c.* (1994).
16. Α. Χριστοφιλοπούλου, *ΙΕΕ Ζ'*, 266.
17. Βαρριάς (1998) 223.
18. *Περί βανδαλ. πολέμου* 1.5.
19. *Νεαρά* 41 του έτους 537.
20. *Νεαρά* 163, κεφ. β'.
21. Α. Ορλάνδος, Η πρόσφατος αναστήλωσις της Καταπολιανής Πάρου. Πορίσματα ερευνών και νέα ευρήματα, *ΕΕΚΜ* 11 (1965) 9-52' G. Gruben, *Der Burgtempel A von Paros*, *AA* (1982) 197-229' Θ. Αλιπράντης (1996). Α. Μητσάνη, Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου, *ΔΧΑΕ* 19 (1996-97)· επίσης, από την καταγραφή παλαιοχριστιανικών γλυπτών στην Καταπολιανή: Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 85-95.
22. Ν. Αλιπράντης (1996) 65-78.
23. *ΙΕΕ Η'*, 330.
24. *PG*, 108, 816-817, πρβλ. και Κεδρηνός Α', 796 «Άτις καμίνου πυρός, επί της βασιλείας του θεομάχου Λέοντος άνέβρασε άνά μέσου νήσων Θήρας και Θηρεσίας, ητις κατά βραχύ παχυνομένη κατέστησεν όλον τον τόπον και τον άέρα πυροφανή, μεγάλοι δέ πετροκισσήρεις έπλήρωσαν τον πρόσωπον της θαλάσσης μέχρις των παραλίων της Μικράς Άσίας εκ του μέσου δέ τηλικούτου πυρός, νήσος, μήπω τό πριν ούσα, άπογεωθεισα συνήφθη τη λεγομένη ιερά νήσῳ».
25. Βλ. Β. Φειδάς, Η στάση των Κυκλάδων κατά την Εικονομαχία, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 211-219' Βαρριάς (1998).
26. Κεδρηνός Β', 7' Ζωναράς, 15.6.
27. Θεοφάνης Α', 622.
28. Θεοφάνης Α', 680.
29. *Notitia episcoporum* 4, 37: «έπί βασιλείας Λέοντος του Σοφού και Φωτίου πατριάρχου» (Φώτιος, 886-911).
30. Βαρριάς (1998).
31. Ι. Φουντούλης, Η Οσία Θεοκτίστη η Λεσβία, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 231-243.
32. Βαρριάς (1998).
33. *Νησιωτική Επετηρίς* (1918).
34. Ph. A. Drossoyanni, More about the pilgrimage of Katapoliane on Paros, στο *Akten des XII internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn 22-28/1991* (Μύνστερ 1995) 727-733, πίν. 96-98. *Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsnand* 20, 2.
35. Θ. Αλιπράντης (1996) 72-73.
36. Θ. Αλιπράντης - Ν. Αλιπράντης, *Πάρος - Αντιπάρου* (1967).
37. *Notitia* 11,92 και 12,96.
38. Βλ. Φ. Δροσογιάννη, όπ. π. (σημ. 5). Επίσης Γ. Δημητροκάλλης, Οι βυζαντινοί ναοί της Πάρου, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 193-203 και Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, Εκκλησιαστική οργάνωση της

- Πάρου (απ' αρχής μέχρι του ΙΣΤ' αιώνας), όπ. π., 205-210, όπου μεταξύ άλλων κατέδειξε την αδιάλειπτο παρουσία και ύπαρξη της οργανωμένης εκκλησίας της Πάρου ως Επισκοπής Πάρου ή Μητροπόλης Παροναξίας και επεσήμανε τη διατήρηση της θέσης της στην ιεραρχία (6η στην τάξη) της Μητροπόλεως Ρόδου, καθ' όλην την διάρκεια των αιώνων που υποτίθεται ότι ήταν ακατοίκητο το νησί.
39. Σε επίσκεψή του στην Πάρο για να εξετάσει τα λατομεία που λειτουργούσαν στο νησί, ο Κυριακός ο Αγκωνίτης (1391-1450) αναφέρεται σε "...ένα πλοίο ποδισμένο με φορτίο λείων παριανών μαρμάρων έτοιμο να αφήσει το λιμάνι για τη Χίο, όπου πλούσιοι Γενοβέζοι άποικοι είχαν παραγγείλει αυτά τα μάρμαρα για τις βίβλες τους...". Βλ. W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα* (Αθήνα 1960) 671-Ν. Αλιπράντης (1996) 44.

Βιβλιογραφία

- Αλιπράντης, Θ. Χ. (1996): *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου, 1670 Χρόνια από το Τάμα της Αγίας Ελένης*, Πάρος.
- Αλιπράντης, Ν. Χρ. (1996): *Το Πάριο Μάρμαρο στην Ιστορία και την Τέχνη*, Αθήνα (έκδ. Δήμος Πάρου).
- Βαρριάς, Α. (1998): Η Πάρος κατά τη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας της, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, 221-230.
- Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Πάρος 15-19/9/1996)*, Πάρος 1998 (έκδ. Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας).

PAROS AND PARIAN MARBLE DURING THE BYZANTINE PERIOD
UNTIL THE 12TH C. A.D.

Aristeides Varias

Throughout antiquity Paros was renowned across the entire Mediterranean for its marble. However, during the Roman period and afterward Parian marble has been thought to have undergone a considerable decline, paralleling the fate of the island itself. Our aim is to reexamine the history of Paros in the period between the 4th and 12th c. A.D. and consider whether this supposed decline has a documented basis.

The appearance of Christianity marked the end of the Roman era and brought explosive changes. Ancient monuments were at risk from Christians who saw them as representations of paganism, while the new religion tended to favor painting. Marble was, therefore, little in demand and mainly limited to architectural use. Two other factors probably also had a negative effect on marble trade: as ancient sanctuaries were transformed to churches, much ancient building material was reused. Second, the prevail of Christianity led gradually to abolition of slavery.

Although the decline in quarrying activity might be expected to have precipitated economic stagnation, Paros demonstrates continued wealth at this time, maintaining, if not even increasing, its population. The church of Katapoliani was established, along with other Early Christian sanctuaries on the island. Paros and the Cyclades were within a crucial area for the newly created Eastern Roman Empire, whose trade and naval power were highly dependent on the Aegean and its people. Moreover, the arrival of the Goths in mainland Greece and Asia Minor in the early 5th c. pushed large numbers of people to the islands, strengthening the local population. Between the early 4th and early 5th c., a series of strong earthquakes caused widespread disturbances all over the eastern Mediterranean; Paros, however, is not mentioned among the islands affected by the tremors, and there is no earthquake evidence in the underground quarries of Marathi. The island's continued importance is further attested by the fact that Paros had its own bishops, who signed the Ecumenical Synods of 325, 431, and 451.

A period of crisis began in the mid-5th c., when the seafaring Vandals made their appearance in the Mediterranean and defeated the Byzantine fleet, just as new enemies joined forces north of the empire. The islands were left undefended against pillage and were considerably weakened. Emperor Justinian gave priority to securing Aegean naval and trade routes and sustaining the islands. The Vandals were defeated and the Cyclades

flourished again, as shown by the extended restoration work at Katapoliani that was carried out under the direction of architects from Constantinople. The bishop of Paros is mentioned in literary sources, and so are exports of Parian marble to Italy, mainland Greece, and Constantinople. The Cyclades are said to have been destroyed by the Slavs in late 7th c., but this remains historically uncertain.

In the early 8th c. A.D., however, a series of seismic events and the appearance of the Arabs forced the Aegean islands into a long economic and population decline, worsened by the internal conflict within the empire concerning the status of icons. Moreover, a plague that infected the islands and Constantinople caused great losses. Workers from the islands also emigrated, for example in 727, to participate in the restoration of the aqueduct in Constantinople. In 9th c., Arabs frequently destroyed littoral settlements in the Cyclades and pushed the already scarce population to the interior. Piracy prevailed until about the early 10th c., when Nikephoros Phokas defeated the Arabs in all of their Mediterranean positions. At this time, Paros is mentioned as being deserted, but this is perhaps an exaggeration of the chroniclers; similarly, the purported absence of monuments from this period is skewed by lack of research. Rather, we should note that in the late 10th c. Paros and Naxos had their own bishops and that restorations, dating between the end of the 7th c. and the early 8th c. have been identified in Katapoliani. Parian marble is again cited a couple of times in literature of the 9th and 10th c.

By the end of 10th c., revival is evident in the Cyclades. More settlements and more people occupied the islands at that time. State policy took positive measures, such as the new law of 996 promulgated by Emperor Vasileios II forcing wealthy landowners to also pay taxes of small properties. Piracy flourished again in 11th c., when the Arabs mounted extensive attacks, plundering and destroying islands all over the Aegean. At first the Arabs were successfully opposed by Byzantine forces, but eventually the islands were abandoned to their fate. The Cyclades recovered, however, and joined the Byzantine fleet in naval operations in the Adriatic in 1107. Other islands are referred to as flourishing at this time, and Parian marble again enjoyed demand, culminating at the beginning of Latin rule, when it was sought for architectural and decorative elements.